

N. Horváth Béla
(1953, Szekszárd)
egyetemi tanár,
az MTA doktora

N. Horváth Béla

A tanúságtétel narratív formái

Illyés Gyula: Oroszország. Uti jegyzetek*
II. rész

Az *Oroszország* szerzőjének írói, elbeszélői szándékát már olvashatjuk Duhamel könyvének recenziójában is, amikor üdvözli, hogy a francia író az emberekről, emberi sorsokról akart írni. Szemlélői, elbeszélői, „tanúságtévői” attitűdjét művének bevezetőjében rögzíti: „Természetesen, nem láttam mindent. Arról beszélek, amit pontosan a két szememmel láttam azon a közel tízezer kilométeres úton, melyet a Szovjetunió területén megtettem.

Elfogulatlan emberi szemmel vizsgáltam mindent, de nem tagadhattam meg ezúttal sem azt, hogy magyar vagyok, meggyötört nép fia, amelynek nehéz esztendeiben ezerszeresen szüksége van a tisztánlátásra, jobbra-balra egyaránt...”¹ A bevezető az elfogulatlanságot hangsúlyozza, a tisztánlátás szándékát és igényét, s nemcsak az idegen ország bemutatásának hitelessége okán, hanem a magyarság érdekében is. A tisztánlátás szükségessége „jobbra-balra egyaránt” felelősségteljes értelmi magatartást feltételez, emellett kinyilvánít egy tárgyilagossági igényt: a politikai elfogulatlanság, az önállóság szándékát is. Némiképp ezt támasztja alá az a Vas István által megörökített jelenet, amely szerint az utazásra készülő Illyést Babits az igazság megírására figyelmezteti: „Babits olyasmit mondott, hogy azután Gyula jól nézzen körül, vagy hogy tartsa nyitva a szemét, és az igazat írja meg. [...] Nem írom meg az igazat! – csattan föl Illyés. Érvéleése kö-

rülbelül az volt (mert az ő szavait sem szeretném egyenesben idézni), hogy amíg a lényeket nem írhatja meg Oroszországról – mert akkor még így mondtuk –, vagyis azt, amiért mellette vagyunk, addig megírja róla azt a részletjét, amit úgy ahogy lehet, és nem írja meg azt a teljes rosszat, amit bőven lehet.”²

Az *Oroszország* többször is szembenéz ezzel a dilemmával: mit és hogyan lehet elmondani. Olykor a történelmi konstellációkra, s a politikai-gazdasági-kulturális viszonyok átláthatatlanságának retorikus – olykor önfelmentő – pózaiban, olykor az elbeszélés praktikus formáiban, az elhallgatás, a sejtetés, a szándékos hiátus eszközeivel. A fogalmazás legtöbbször határozott és egyértelmű, de nemegyszer az olvasó feladata az elmondottak összerakása vagy az abból leszűrhető jelentés megképezése. Ez az elbeszélői taktika/stratégia persze értelmezhető a szerző politikai óvatosságaként, de az olvasó nagykorúsításaként is: egy kevésbé direkt, nemcsak politikai, hanem elbeszélői nyelv alkalmazásaként.

A szerző megfigyelői, elbeszélői pozícióját több szöveg(rész) is értelmezi. Az első részekben különösen: „A tárgyilagossá utazó Oroszországtól a szocializmus álmát kéri számon. Fourier, Morus, talán Platon ideális társadalmának emlékét veti a mérleg egyik serpenyőjébe, amikor mérlegelni kezd. Esetleg Marxét, de »épp ezzel« árulja el, hogy Marxot csak halomából ismeri. Ez az első vizsga, amelyen

* A tanulmány első részének 12. és 15. lábjegyzetében a szerző neve helyesen: Peter Pastor.

1 Illyés Gyula: *Oroszország*. i. m. 5.

2 Vas István: *Nehéz szerelem III. Miért vijjog a saskeselyű*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1989. 63.

elbukik. Ekkor kapja meg először a kispolgári jelzőt; azután egyre gyakrabban lesz alkalma hallani. Arcába nevetnek, s újra és újra dialektikus gondolkodásra oktatják, amely oly egyszerű megállapításokon forog, mint az, hogy minden függvénye mindennek.”³ Ez a baloldalnak címzett megjegyzés érthető, hisz a szovjet világot a maga esetlenségében, fejletlenségében akár tárgyilagosan is bemutató szöveg a kommunista vagy akár csak a szociáldemokrata nézeteket képviselő erős kritikai reakcióira számíthat, amint az egyébként meg is történt Nagy Lajos írásának fogadtatásakor.⁴ Illyés a maga tárgyilagosságra törő, ugyanakkor kritikailag elemző szemléletéről ezt írja: „Én nem fogadtam el ezt a figyelmeztetést. Oroszországi tartózkodásom alatt szántszándékkal, az ismeret kedvéért, mindennek ellenkezőjeként viselkedtem, úton-útfélen számon kértem azt az álmod, amely oly idős, akár az emberiség. Saját ígéreteikkel s jelszavaikkal igyekeztem sarokba szorítani őket, füleltem a választ vagy a magyarázkodást. Kétségtelen, ez a magatartás némileg különbözik azokétól például, akik egy más elv alapján az egészséget elutasítják.”⁵

Az Illyés-szöveg jelentésképző ereje és jellege részben oly módon működik, hogy a szerző (gyakran) háttérbe vonulva nem értelmez, hanem diskurzust képez: egyrészt megszólaltat – vagy hagy beszélni – szovjet embereket, s az általuk elmondottakat kommentár nélkül hagyja, az olvasóra bízva az értelmezést. Apró, ám sokatmondó jelenet a megérkezésekor kapott szállodai szoba intermezzója: „A fürdőszobának semmi szellőzőnyílása nincs, a gőz kis előszobába tódul. A kádba dübörögve ömlik a víz, de menten el is tűnik. A kifolyólyuknak nincs dugasza. – Nincs dugasza – mondja egyszerűen

a szobapincér, akit hosszú tétovázás után mégis behívtam.

– Szíveskedjék ráülni a lyukra – teszi hozzá némi tűnődés után. – Tessék esetleg a sarkát ráhelyezni.

Oly óriási lelkületek, aminők a népeké, ilyen apró kis mondatokban árulják el magukat. Ez volt az első fuvallat, mely az ősi orosz lélek beláthatatlan világából megcsapott.”⁶ Az itt még ironizáló mondat hozzákapcsolódik az egyébként komikus szituációhoz. Másutt egy beszélgetését egy „égőszemű” fiatal íróval így örökíti meg: „– Remek utakat, zsúfolt üzleteket már mi is csinálhattunk volna – kezdi azzal a kiszámított, fojtott nyugodtsággal, amely az orosz szónokokat is jellemzi –, már jólétet is teremtettünk. Kétszer-háromszor is volt már olyan helyzet – persze orosz viszonylatban, vagyis az itteni előfeltételek arányában –, hogy különbet kívánni se lehetett. Az üzletek kirakatát kinyomta a mindenféle jó holmi. Ruha, élelem, papiros – minden volt. A kispolgárság föllélegzett...

– Nahát...

– Nahát, épp az, hogy föllélegzett: az volt, nem valami nagy baj, csak figyelmeztetés. Lerontottuk az egészséget.

– Hibás út volt?

– Eltalálta. A NEP vége felé az orosz élet alig különbözött a nyugatitól. Ismétlem, minden volt, a legapróbb közszükségleti cikkek, luxus-cikkek is. Kitűnő angol szövet, német fényképezőgép.

– Még mogyorós csokoládé is volt! – szól közbe valaki.

– Az is, füge is, bicikli is. Külföldről mindent kaptunk, az európai államok versenyeztek, hogy melyik szállítson többet, hitelbe is.

– Akkor nem értem. Miért kellett ezt megszüntetni? A hatalom a kezükben volt, azért építhették volna a szocializmust.

3 Illyés Gyula: *Oroszország*, i. m. 9–10.

4 Nagy Lajos útleírásának recepciójához: Kolontári Attila: *Illyés Gyula a Szovjetunióban*. Új Dunatáj, 2004. dec. 40–51.

5 Illyés Gyula: *Oroszország*, i. m. 10.

6 Uo. 23.

– Csak azt hihettük volna, akárcsak most ön. Ki voltunk szolgáltató. Gyarmat voltunk. A külföld – a kapitalisták – kezében voltunk. Akkor végezhetek volna velünk, amikor akarnak. Amellett a forradalom is gyönyörű kispolgári világba torkollt volna. Függetleníteni kellett magunkat. Építenünk kellett. A selyemharisnya és datolya helyett gépeket kellett vásárolnunk a külföldtől, hogy saját magunk állítsuk elő mindazt, amire szükségünk van. Varrógépet csakúgy, mint repülőgépet. Le kellett mondanunk a luxusról, egy kicsit a jólétről is. A vonalat kellett követnünk.”⁷ Az olvasó számára nyilvánvaló, hogy a külföldi vendég kedvéért elmondott szövegről van szó, magyarázva a szegényes ellátást, a – többször is megjegyzett – igénytelenséget például a nők öltözködésében. De egy csodálatos jövőkép ígérete a szöveg szerint ellensúlyozza a szovjet valóságot. Nagyon sok részlet idézhető még a szöveg szemantikájának belső diszkrpanciájára. Az úti regény vége felé olvasható egy leírás a fiatalok által átnevelő táboráról. A bevezető mondat sajátosan kettős irányba viszi az olvasót: „Nem szeretem az előkészített látogatásokat: örülök, amikor Paul Nizan telefonál, volna-e kedvem kimenni velük Bolsevoba.”⁸ A mondat második fele azt sugallja, hogy ez nem előkészített látogatás lesz, holott a GPU (a szovjet politikai rendőrség) által fenntartott átnevelő táborban történtek, elmondottak egy színjáték részei. Az egykori bűnözők, prostituáltak kommunájában a demokratizmus, az egyenlőség, a szolidaritás hatja át az itt élők életét, legalábbis a látszat, s az elmondott szövegek szerint. Az igazgatóval folytatott beszélgetés a bűnözésről: „Az igazgató, szelíd szláv tekintetű, kecskeszakállas férfi, mindenért magát hibáztatja; szerinte nincs javíthatatlan bűnös. Ha van – még nem találták meg a kellő bánásmódot, a kellő orvosságot!

7 Illyés Gyula: *Oroszország*. i. m. 66.

8 Uo.194.

– Szóval ön nem hisz a lelki terheltségben?
– Nem, nem hihetek. Annak is megvan a maga reális oka. A nyomor, a család széttűlése, gyermekkori megbántás...

– A tagok ismerik Lombrosót?

– Ó, nagy derűtséggel olvassák! Minden télen van egy Lombrosó-szeminárium. Éjfélig együtt maradnak, olyan jó kedvük kerekedik. Verset is írtak róla, egész sereg tanulmányt.

Mert általában kitűnő emberanyag ez. Nemcsak nagyszerű lakatosok (mindenki mosolyog), de az agyuk is remekül működik. Amellett gerincesek, összetartók. Az igazgató egészen fellelkesül.”⁹ A szöveg csak leír, önmagában visszaadja a szerzőnek elmondottakat, az pedig áthárítja az olvasóra, hisz-e a szovjet átnevelő táborokban.¹⁰

Illyés tisztában volt az utazása céljával, gyanakszik Patyomkin szellemére: „Az oroszországi utazó, bárhonnan indul is, gyanakvással indul, s a határra érve szabályszerűen megkapja a Potemkin-komplexust”.¹¹ S arra is utal, hogy megtévesztik: „Bevallottam, hogy elsősorban engem is ez [t.i. az ország megnézése] csábított. De hogyan nézhetem meg? Hallottam, hogy az idegeneket vezetgetni szokták, addig amíg félre nem vezetik; hallottam arról is, hogy figyelik őket. Mindezt rögtön előadtam.”¹² A szövegben csak néhányszor van megnevezve kísérő, vagy többes szám utal arra, hogy mással utazik, kí-

9 Uo. 197.

10 Gide is járt Bolsevóban. Nagyon elismerően beszél a nevelés erejéről: „Bolsevo az új szovjetállam egyik sikere”. A dicséretben azonban ott bujkál a kétely: „nem tudom, hogy más országokban is ennyire alakítható-e az ember”. Neki is „elmondatták Bolsevo egyik-másik polgárának régi bűneit, elmondatták vele mint tért meg...”. A szcenárió tehát ugyanaz. Gide később egy lábjegyzetet fűz cikkének címéhez: „Később tudtam meg, hogy ebbe a mintavárosba, Bolsevoba, csak olyan gonosztevőket fogadtak be, akik hajlandók voltak besűgni társaikat”. Gide, i. m. 112–113.

11 Illyés Gyula: *Oroszország*. i. m. 19.

12 Uo. 21.

sérője van. Alig hihető azonban, hogy a magyar író egyedül bolyongott Moszkvában, hogy be-mehetett gyárakba, munkáslakásokba. Jól elő-készített „spontán” találkozások voltak ezek.

Az *Oroszország* több olyan témát is érint, amelyek a korabeli magyar olvasóknak különösen érdekesek lehetettek. Ilyen a vallás, az egyházak helyzete. Illyés szövege átlátszó, pontosan érzékelhető a beszélgetőtársak által el-mondottak és a valóság közötti szakadék. A kérdésére, hány templom működik Moszkvá-ban, eltérőek a válaszok, a vallás üldözését azonban „tagadták”. Ugyanez a „tagadó beszéd” érvényesül a diakónussal folytatott beszélge-tés szövegében is: „– Hisz a vallás jövőjében? – teszem fel lassan a kérdést.

Rám veti újra fürkésző tekintetét. Mosolyog.

– Nem másképp, mint ön! – kiáltja a rejtelmes választ, és újra diadalmasan hahotázni kezd.

– Papnak lenni nagy áldozattal járhat; nem gondolt arra, hogy más pályát választ? – kérde-zem.

– Uram – mondja előbb halkán –, nekem *az-előtt* olyan dolgom volt, mint egy királynak. – Hirtelen kiabálni kezd, homloka elvörösödik, pirosan tüzel két nagy füle is. – Szembeköp-ném magam, ha most hagynám el őket! Ők ne-veltek, Tulából való vagyok!”¹³

Hasonló önellentmondásokban bővelkedő szövegek, megidézett párbeszédék, sejtető el-hallgatások érzékeltetik a parasztság helyzetét, a kolhozok nehéz világát. Ez a szövegrész is dis-kurzusra van felépítve, s visszaad egy beszél-getést, ahol elhangzik egy hivatalos történet a parasztságon belüli osztályharcról, s a kulák-ság elleni harcról. Heroikus küzdelem és rémes sztorik színezik a beszélgetőtárs által elmon-dott és osztályharcos terminológiával magya-rázott történetet. A beszélők és a szövegek sa-játosan különülnek el. Helyenként az idézőjel mutatja, hogy a szöveg szó szerinti lejegyzés. Másutt a szerző kérdez, noha formailag nem

válík el a két szövegrész: „Egyszóval, úgy bántak el velük, akár annak idején a kapitalistákkal.

– De csak a kulákokkal! Hisz ma is vannak vidékek, ahol a parasztnak csaknem fele egyéni gazdálkodást folytat. A beavatkozásra csak ott került sor, »ahol a szegényparasztsá-got még egyszer fel kellett szabadítani a rajtuk basáskodó gazdag parasztnak alól«. Főleg a Kau-kázusban és Ukrajna némely vidékén.

Ilyen múlt áll a mai kolhozok mögött. Nem egy vérben és tűzben született. Tizenöt évi késéssel a vidéken is végigsöpört a kommunis-ta forradalom.”¹⁴ Egy szörnyű történetben – ugyanezen szövegrészben – az elbeszélő csak megörökít: „Nem adták meg magukat.

Seregestül küldték világgá a gyermekeiket. Nemsokára ők maguk is útra keltek: depor-tálták őket. Ezrével küldték Szibériába, ahol – így mondták nekem, akiktől érdeklődtem – kü-lön falvakat, külön kolhozokat rendeztek be nekik; ott úgy élhetnek, mint bárhol a kolho-zisták. Egyik ismerősöm, aki onnan jött, azt állította, hogy azok a kolhozok már példásan működnek. Vasútépítésre is sokat beosztottak, »rendes napszámos fizetéssel«. Sokat egysze-rűen csak kitiltottak a faluból. Ljubov Voron-cova Luganszkban tízes–húszas csoportokban látta őket a Don partján éhezve, fázva heverni; ugyanakkor, midőn a vagongyárba munkáso-kat kerestek. Nem, nem mentek dolgozni a szovjetnek, inkább éhen haltak.

Rá lehet ismerni bennük minden idő és fajta elvadított parasztyára.”¹⁵ Illyés könyve sehol nem idealizál. A szerzőnek a szovjet valóság el-lentmondásait, torzulásait, szörnyűségeit övező kételyeit kérdések, direkt állásfoglalások vagy a szövegek valóságán átlátható diskurzusok tü-körözik. Ugyanez az objektív távolságtartás érvé-nyesül – a népi mozgalom szempontjából – olyan különösen fontos kérdés tárgyalásakor, mint a parasztság élete, a kolhozok története, helyzete.

14 Uo. 164.

15 Uo. 164.

13 Uo.

A kritikailag szemlélt valóság mellett olykor a naivitás vagy a hallgatás is értelmező szerephez jut. Kétségtől, az 1929-es terror kezdetéig a Szovjetunióban nemcsak a művészetek sokszínűsége, esetenként az avantgárd radikalizmusa is jellemezte a kulturális életet, hanem azok a pedagógiai-pszichológiai irányok, innovatív iskolák, amelyek forradalmian új szemléletet követtek. 1934-ben azonban már csak Illyés hajdani párizsi éveinek avantgardizmusa, radikális életszemlélete, az egykori forradalmi naivitás mondathatta a szerelemről szóló részben ezt a kijelentést: „Az oroszok nyugodtan élnek a nemi életet szabályozó új törvények között, melyek, úgy látszik, annyira megfelelnek nekik, hogy nem is gondolnak rá. A szerelem nem társasági téma [...] A szovjet új házassági törvényei ebben a szellemben készültek. A proletárság testére vannak szabva, minden más osztály lélegzetét vesztí benne. Erről magam is meggyőződhettem. [...] A családot, a társadalom alapját tehát a forradalom sem törhette össze. Más formában, más feltételekkel rendíthetetlenül tovább él. [...]”

Az új törvények vagy a közös munka okozza, hogy Oroszországban alig lehet nyomát találni annak, amit nálunk udvarlásnak vagy kiváltképp flörtnek neveznek.”¹⁶ A prostitúció eltűnése sem a felszabadult női öntudatnak – amit erősen sugall a szöveg – tulajdonítható, hanem a kemény, olykor terrorisztikus rendőri intézkedéseknek.

Az utókor tudásával – a szörnyű történelmi események, a sztálinizmus szovjet és magyarországi ismeretében és tapasztalataival – rámutathatunk olyan szövegrészekre, amelyek kételemek nélküli tárgyilagos leírása okkal kelt a mai olvasóban ellenérzést. A Carszkoje Szelóban tett látogatás egy sajátos ellenpontozásban említi a cárevics játékeit: „A gyerekszobában ott árválkodnak a cárevics játékei, a kis autó, melyet a francia köztársasági elnök hozott neki

ajándékba, a képeskönyvek, a szobába felállított csúszda, melyen egyedül csúszkálhatott szegény.

Nagyobb megilletődéssel jártam be a házat, ahol Puskin élt. A házban most iskola működik, de nyaranta munkások töltik benne szabadságukat. Fürdőnadrágban sétáltak a kertben, süttették magukat a napon, és hallgatták a költőről szóló előadásokat.”¹⁷ Hogy Illyés nagyobb figyelmet fordít Puskin egykori lakhelyére, az érthető. Ugyanakkor nem szól a szöveg a cári család – ekkor már ismert – sorsáról, köztük a gyerekek likvidálásáról. Ugyanígy a szovjet igazságszolgáltatás struktúrájának értelmezések nélküli bemutatása is túlzott tárgyilagossággént értékelhető. Bár az útirajzban gyakran olvashatunk deportálásról, az embercsoportok ellen elkövetett erőszakról, 1934-ben a kollektív bíraskodás igazságosságon, elfogulatlanságon alapuló működését Illyés sem hihette. Anál is inkább, mint mondja, beszélgetőpartnerei nem értették, miért háborodott fel a politikai bűnösök kivégzésén, jöllehet a szövegrészben nincs utalás politikai perekre: „A szovjet alkotmány célja, hogy a bíraskodást kivegye a hivatalos bírák kezéből, és magára a népre bízza. Vagyis az egész igazságszolgáltatást fokozatosan olyan alapra helyezze, amilyen felé a Nyugaton is történt kísérlet az esküdtsekkel. Ezt a módszert legtöbb helyen már be is vezették [...] Főbenjáró bűnökben újraválasztott bíróság, a Legfelsőbb Bíróság ítélkezik, melyet a Végrehajtó Bizottság tagjaiból jelölnek. A kegyelmet nem az államfő, hanem a *CIK*, a Központi Végrehajtó Bizottság gyakorolja.”¹⁸

A szerző – mint egy helyütt megjegyzi – előzetesen készült utazására, olvasott forrásokat. A művészetek leírásához bizonyára erre kevésbé volt szüksége, hisz az orosz-szovjet irodalmat – ha máshonnan nem, a francia sajtóból is – ismerhette. Az *Oroszországban* bemutatott váz-

16 Uo. 97.

17 Uo. 113.

18 Uo. 112.

latos irodalomtörténet az 1917 utáni szovjet-orosz, majd szovjet irodalomról azonban ismét hiányérzetet kelt a (mai) olvasóban: „A proletár- és a szovjet írók között ma már alig van különbség. Valamennyien az új irányzatot, a szocialista realizmust követik, mely azt kéri az írótól, hogy a valóságot a maga teljességében, azaz ellentéteiben és fejlődésében tárja fel. Ami röviden azt jelenti, hogy ne hozsannázzon, hanem meggyőződését az életábrázolásain át fejezze ki, vagyis dolgozzék, írjon. Maradjon a maga területén. Nemrégiben Gorkij kezdeményezésére nagy nyelvtisztítási mozgalom indult. A szovjet most más eszközökkel nyeri meg az írókat. Először is bámulatosan jól díjazza őket. Másutt az írók nyomora ejti kétségbe az embert, itt jó dolguk töltheti el aggodalommal. Az írók és művészek a tudósokkal együtt a szovjet társadalomban a létra legfelső fokán állnak, néha még a pártvezérek előtt.”¹⁹ Noha a honoráriumra vonatkozó utalás érthető indok lehet a szimpátiára, a korlátlan írói szabadságról megfogalmazott gondolat – még akkor is, ha az elbeszélő áthárítja az igazmondás felelősségét „a szovjet írókra” – nyilvánvalóan nehezen hihető állítás: „A szovjet írók azt állítják, hogy mindenki azt ír, amit akar. Magát a rendszert nem, de azon belül mindent bírálhatnak.”²⁰

Illyés cikksorozatának sajtóbeli fogadtatása jó volt, ha nem számítjuk a szélsőjobboldali, oroszországi propagandát emlegető támadásokat. Ugyanakkor nem volt egyszerű elfogadtatni a cenzúrával – illetve a Miniszterelnöki Hivatal sajtóosztályával –, hogy a cikkek nemcsak kritikusan szólnak az oroszországi viszonyokról, hanem megértően, rokonszenvvel is. Naplójának egyik 1935-ös feljegyzésében így ír erről, a Gömbössel történt találkozásuk apropóján: „Oroszországról kezdetben nem volt szándékom könyvet írni; a kérdés megoldását – hogy elfogulatlanul írjak – lehetetlennek érez-

tem az akkori Magyarországon. Indulásom előtt csak néhány hangulatkép megírását ígertem meg Zilahynak, annak az előlegnek a fejében, amely nélkül útnak sem tudtam volna indulni. Ott künn csak ezekre gondolva gyűjtöttem jegyzeteket. Visszatérve azonban beláttam, hogy hangulatképekkel nem lehet ilyen komoly mondandóhoz nyúlni. Zilahyhoz az első szavam az volt, mentse fel ígéretem alól, az előleget inkább részletenként készpénzben adom vissza. Hallani sem akart róla. Kezdd csak írni a cikkeket úgy, mintha Franciaországban írnál, majd én elintézem”.²¹ A Zilahy Lajos szerkesztette Magyarország kormány közeli lap volt, s Zilahynak közvetlen jó kapcsolata volt a miniszterelnökkel. (Az Új Szellemi Frontot előkészítő megbeszélésre Gömbös Gyula és a népiek egy része között is Zilahy villájában került sor.) Így tehát a folytatás mindig megkapta az engedélyt. Annál is inkább, mert óriási sikere volt: a lap „példányszámát az első három cikk után huszonötezerrel növelte”.²² A cikkek közlésével párhuzamosan készült a könyv is, a Nyugat kiadóvállalatában. A cenzor – az aggodalmakkal ellentétben – könnyen engedélyezte, mivel a könyv tartalma egyszer már megjelent”.²³

Az *Oroszország* jelentős recepcióval rendelkezik már a kortárs irodalomban is. Korabeli fogadtatásában érthető, hogy a recenzensek az írói szándékot faggatják, a szerző látásmódját értelmezik. Ebből a szempontból emelünk ki néhány meghatározó értelmezést. Különösen érdekes az útitárs, Nagy Lajos Nyugat-beli recenziója. Mint írja, más volt az alapállásuk: Illyés minden iránt érdeklődött, folyton jegyzetelt, ő pedig nagyon rövid időn belül megcsömlött az ottani viszonyoktól. Illyés írásának, szemléletének sajátosságát úgy illusztrálja

21 Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1986. 91.

22 Uo.

23 Uo. 93.

19 Uo. 208.

20 Uo. 208–209.

– vagy aposztrofálja –, hogy „megengedi magának, hogy költő legyen”: „Elhallgat, felbont, dramatizál és kitalál. Ez által a tények közti űrt is kitölti, mégpedig élő, az életet az olvasó számára megjelenítő anyaggal. És most következik számomra a meglepetés. Úgy látom, hogy a valóságot jobban ábrázolja a költő kitalálása, mint a tanuvallomáshoz való szinte kínos ragaszkodás.”²⁴

Illyés írói szemléletét, leírásának tárgyiaságait más módon értékeli Bálint György. Az ő írásából visszaköszön a „nagy kísérlet” reménye, ezért Illyés kritikai szemléletét is ebben a kontextusban interpretálja: „Kritikus szemmel járt a szovjetbirodalomban, megőrizte azt, amit Nietzsche »intellektuális lelkiismeretnek« nevez, semmit sem fogadott el készen, minden jelenség előtt felvetette a legelső, alapvető kérdéseket, semmit sem hitt el, amíg személyesen meg nem győződött róla. A fejlődés irányát ellenőrizte, a sokat emlegetett »vonalt« mentén haladt és valóban, úton-útfélen számonkérte, hogy az első szocialista társadalom vajdó alakulása mennyire igazodik az emberi felszabadulás ősidők óta kijelölt vonalához. Semmi hiba és zökkenő sem került el figyelmét: észrevette, hogy a szovjetföldön vannak még koldusok, alkoholisták, kóborló gyermekek, rossz írók, irigy, versengő emberek és politikai üldözöttek. Éppen úgy észrevette a lendületet is, a csaknem naiv optimizmust és újtó kedvet, a csüggedést gúnyoló öntudatot, a különféle új szociális, igazságügyi és kulturális intézményeket, az erős önkritikát és a tömegnek a jövőbe vetett macacs hitét, mely, úgy látszik, elviselhetővé teszi számára a jelen nélkülözéseit.”²⁵

A Szocializmusban megjelent rövid ismertetés tárgyilagossággal szól Illyés és Nagy Lajos beszámolóiról. Mónus Illés írása elején leszöge-

zi: nem lehet objektivitást elvárni a Szovjetunióról szóló beszámolóktól, hisz minden író a saját világnézete mellett az adott országbeli elvárások és a cenzúra is befolyásol. Illyés könyvéről, annak beszámolóiról Mónus Illés magát a szerzőt idézi, hogy a „szép álmokat” kérte számon a valóságon, és hogy „Nem ezt vártam a szocializmus fővárosától”. Mónus – a szociáldemokrata lapban, a Szocializmusban – optimistán ítéli meg a Szovjetuniót, mint amely képes a fejlett nyugati kapitalizmus eredményeit is elérni, ha más úton is. Illyés könyvét „remek olvasmánynak” nevezi, mint ami „gondolkoztat”. A szerzői kétely és valóság dilemmát pedig így összegzi: „Az orosz kérdésre nem kapott feleletet. Mint ahogy nem is lehet feleletet kapni: a naiv optimizmus, a rajongó hit, az újítás láza, a parancsuralom természetes egyedülvalósága és kritizálhatatlansága mindenben nyomot hagy és semmire sem ad megnyugtató feleletet; legkevésbé arra, hogy az »álmokat és vágyakat« tőle számonkérjük.”²⁶ Remenyik Zsigmond a Korunkban közli meglehetősen ironikus hangvételű recenzióját Illyés – és Nagy Lajos – úti beszámolóiról. A *Pilátus Chárkovban* szellemes cím Anatole France novellájára utal, hogy Pilátus mindenre emlékezett, ami vele történt élete során, csak arra a názáreti emberre nem. Az iróniából több jut Nagy Lajosnak (hogy mindenből csak a fekete-kávét rossz íze maradt meg), de kijut Illyésnek is, hogy nem látta meg a lényegét. „Már ahogy magához a delikát témához hozzányúlt, tiszta művészet, értve a tiszta művészet alatt, hogy becsületes és minden emberi megnyilvánulással szemben megértő és jóindulatú.”²⁷

A kritikai visszhangok sorában szólunk kell a Bányai László néven jegyzett bírálatról, amely a Korunkban jelent meg. Nagy Csaba

24 Nagy Lajos: *Illyés Gyula: Oroszország*, Nyugat, 1934. 23–24. sz.

25 Bálint György: *Illyés Gyula: Oroszország*. Nyugat, 1934. 22. sz.

26 Mónus Illés: *Oroszország – a titokzatosság tündöklésében*. Szocializmus, 1935. 1. sz. 42.

27 Remenyik Zsigmond: *Pilátus Chárkovban*. Korunk, 1935. 93.

feltételezése szerint a szöveg szerzője József Attila, vagy legalábbis társszerzője. A cikk – mint Nagy Csaba mondja – „József Attila stílusát és akkori érvrendszerét tükrözi”.²⁸ Nem részletezi ugyan, mire gondol, a Bányai-cikket olvasva azonban kétségkívül gyanakodhatunk József Attila-i „hatásra”. Abban is, hogy a kritika Illyés írásának csupán az első egy-két oldalára fókuszál. (József Attila gyakran csak „beleolvasott” művekbe, s a kiválasztott részt értelmezte.) Az írás nem az *Oroszországgal* foglalkozik, hanem Illyés személyével. Azt figurázza ki, gúnyolja, illetve személyiségét, hitelességét vonja kétségbe. Idéz egy mondatot Illyéstől, majd ezt fűzi hozzá: „Illyés Gyulára, akiben éppen jó-hiszeműsége folytán oly tiszta példányát kapjuk a kispolgári latolgatásnak, ez kétségkívül talál”.²⁹ (A „kispolgár” minősítést József Attila jól megjegyezhetette, hisz ugyanazon az oldalon nevezték őt fasisztának a *Platformtervezet* írói, ahol Illyést kispolgárnak.) Az „egyensúlyművészt” is – mint a kétkulacsosság szinonimáját – valószínűleg a József Attila-i bosszúvággy íratta a szövegbe. A recenzió egésze biztosan nem József Attila írása, de az ilyen kritikus mondatokról feltételezhetjük az ő szerzőségét: „nem is áll jól Illyés Gyulának, mikor politikusan egy nép felelős fiának szerepében ünnepélyeskedik s ugyanakkor nem tudjuk, hogy annak a »meggyötört népnek«, amelynek szerinte »ezerszeresen szüksége van a tisztánlátásra jobbra-balra egyaránt« valóban a szenvedő rétegét képviseli-e.”³⁰ A denuncálásnak olyan eszköze ez, mint amit majd a *Szabad-ötletek*ben olvashatunk: „Illyés Gyula sem dolgozik / forradalmár mert fél a munkásoktól”.³¹

Az *Oroszország* arról tanúskodik, hogy Illyés elfogadta azt a szerepet, amit az utazással neki felkínáltak, de nem játszotta el. Nem írta meg

a „visszatérését”, és nem háborodott fel minden alkalommal a keleties, elmaradott viszonyokon³², de kritikáját sem rejtette véka alá. Az ábrázolt világ szembesül a szabadság, egyenlőség nagy eszméivel, s az elbeszélő baloldaliságától, rokonszenvétől kísérve is, csak a heroikus küzdelem és a mérhetetlen szegénység, emberi nyomorúság jelenik meg a könyv oldalain és az elbeszélteket illusztráló (a szerző által készített) fotókon. A szerzői szándék, az elbeszélői tisztesség olyan kontextusában, amit a könyv első fejezetében így fogalmaz meg: „Állhatatosnak kellett lennem, már csak azért is, hogy kicsiholjam, mi is van bennetek? A tudósítók, akik hazatérve a legnagyobb ellenségeskedéssel írtak róluk, ottlétük alatt rendszerint mindent az egekig dicsértek, ezt beszéltek róluk. Eggyel több okom volt, hogy ne engedjek álláspontomból.”³³

Az *Oroszország* csaknem változatlan kiadásban³⁴ 1945 után is megjelent. Illyés maga is több alkalommal hivatkozik rá. 1973-as napló-

32 Illyés, Nagy Lajos és Gide munkájának összehasonlításából az derül ki, hogy mintha nem is ugyanabban az országban jártak volna. Erről: *Hammerstein Judit, Illyés Gyula, Nagy Lajos és André Gide a Szovjetunióban I-II*. Új Nautilus, 2007. április 20 – május 13.

33 Illyés Gyula: *Oroszország*. i.m. 10–11.

34 Peter Pastor arra hívja fel a figyelmet, hogy sajátos megfigyelői státusát Illyés 1934-ben még így jellemzi: „Oroszországi tartózkodásom alatt ellenforradalmárként viselkedtem, úton-útfélen számon kértem az álmat...” (*Oroszország*. 10.) A *Szíves kalauz-beli* (1974) újraközlésben azonban az „ellenforradalmi” már nem szerepel (i. m., 121.). Másrészt azt is felveti – Illyés zsidó-értelmezése („ellenszenve”) kapcsán –, hogy az első közlésben, Moszkva leírásában az etnikumok között a zsidó is nevesítve van, az újraközlésből azonban hiányzik (i. m., 125.). Természetesen ezek a politikai tartalmú szövegmodosítások (is) érvet adhatnak az Illyés erkölcsiségét negatívra rajzolóknak. A szövegösszefüggéseket, illetve az egyes szavak, például az „ellenforradalmár” történelmi kontextusát, az 1970-es évek politikai konnotációját azonban nem szabad elfeledni.

28 Nagy Csaba, i. m. 349.

29 Uo. 352.

30 Uo. 351.

31 *Miért fáj ma is*. 425.

jegyzetében, az útinapló újradiadása kapcsán írja: „Szenvedőket akart támogatni, egy szenvedő népet. A Szovjetuniót akkor még Magyarországról csak bemocskolás érte. Sötét foltot én azért nem rakhattam rá, a kép így – a helyzet folytán – hamis lett volna. Aztán, mert a jót se mondhattam ki tetszésem szerint. Így, amennyi kedvezőt, annyi kedvezőtlent is mellőznöm kellett. A feladat a valóság síkján lehetet-

lennek látszott. Ez tüzelt szinte szürrealista dacról. Ma másként írnám. A következő részekben már kevesebb a mellék- (az íráság melletti) szempont. De ebbe a tükörbe sem mosolygok elégedetten.”³⁵

35 Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1973–1974*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1990. 76.

Utak, tévutak